

آثار اخلاقی هجرت در راه خدا

زهرا عدیلی^۱

چکیده

از مفاهیم کلیدی و ارزشی در قرآن کریم و آموزه های دینی که به صورت وسیعی مطرح شده است ، موضوع « هجرت » است. هجرت، یک اصل مقدس و یک اصل زندگی و اساس تحرک ، پویایی و پایداری است و نقش سازنده ای را ایفا می کند. هجرت در راه خدا یکی از مفاهیم بنیادین در اسلام است که به معنای ترک کردن خانه و کاشانه برای حفظ دین و اعتقادات است و به منظور دستیابی به محیطی بهتر برای پرستش خداوند و انجام وظایف دینی است. این عمل نه تنها به معنای جغرافیایی، بلکه به عنوان یک حرکت روحانی و اخلاقی در نظر گرفته شده که تأثیرات عمیقی بر فرد و جامعه دارد . علاوه بر ابعاد سیاسی و اجتماعی، دارای ابعاد اخلاقی عمیقی نیز می باشد. هجرت در راه خدا، یکی از مهم ترین اعمال اخلاقی است که می تواند زندگی انسان را متحول کند و او را به کمال برساند. هجرت در راه خدا، باعث رشد و کمال انسان از نظر اخلاقی شده و او را به انسان کامل نزدیک تر می سازد. این موضوع تا حدی اهمیت داشته که بیش از 20 بار در آیات قرآن ، به مسئله هجرت و مهاجرت پرداخته شده است. با اینکه هجرت کردن در راه خدا آثار و مزایای زیادی داشته اما کمتر به مباحث اخلاقی آن توجه شده است. بر این مبنا، در این نوشتار سعی بر آن است که به آثار اخلاقی هجرت در راه خدا در ابعاد فردی و اجتماعی پرداخته شود .

کلیدواژه: آثار ، اخلاق ، راه خدا ، هجرت

¹ - طلبه سطح دو حوزه علمیه زینبیه ، شهرستان میانه استان آ.ش

مقدمه

در پس چهره هر مدنی، مهاجرتی پنهان است؛ و به سخن هر جامعه ی بزرگ که گوش فرا می دهیم، به زبان تاریخ، از هجرتی حکایت می کند. در این جا است که نه تنها مسئله هجرت در تاریخ اسلام، قرآن و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله یک واقعه است، بلکه یک اصل بزرگ اجتماعی است. یک مسلمان قرآنی پس از ایمان و حتی گاه، پیش از جهاد، بی درنگ خود را در برابر یک اصل بزرگ، یک فرمان می بیند. مهاجرت از بیرون و مهاجرت از درون، بیرون رفتن از آن جا که دیگر نه جای ماندن است و بدر رفتن از آن حال که دیگر نه شایسته بودن^۱.

هجرت همواره یک عامل تعیین کننده بوده است. زیرا آدمیان از رهگذر هجرت های فردی و گروهی می توانند عقاید و آرمان های بلند خویش را حفظ کنند. درحقیقت فرد و گروه مهاجر کسانی اند، که به منظور دستیابی به کرامت انسانی و حیاتی عزت مند، در سایه کوشش و شکیبایی رنج سفر و غربت را بر خویشان هموار ساخته اند^۲.

درخشنده ترین برنامه ای که در اسلام پیاده شد و سرآغاز فصل نوینی از تاریخ اسلام قرار گرفت هجرت بود. طبق آیه صد سوره نساء و آیات فراوان دیگر، اسلام با صراحت دستور می دهد؛ که اگر در محیطی به خاطر عواملی نتوانستید آنچه وظیفه دارید انجام دهید، به محیط و سرزمین امن دیگری مهاجرت کنید و علت این دستور روشن است؛ زیرا اسلام جنبه منطقه ای ندارد و وابسته و محدود به مکان و محیط معینی نیست. این آیه تأکید می کند که مسلمانان مکلف به وظیفه اند نه نتیجه، اگر هجرت را وظیفه خویش دانسته اند باید به این وظیفه عمل کنند و از هیچ چیز حتی مرگ نهراسند. زیرا پاداش مهاجر با خدا و بالاتر از بهشت است. جالب این است که هجرت آن هم نه برای حفظ خود، بلکه برای حفظ آیین اسلام، مبدأ تاریخ مسلمانان می باشد و زیربنای همه حوادث سیاسی، تبلیغی و اجتماعی را تشکیل می دهد؛ همه این موارد اهمیت موضوع هجرت را نشان می دهد^۳.

در اصطلاح دینی هجرت کردن، رفتن از محلی به محل دیگر است و هجرت از دار الکفر است به دار ایمان؛ مانند هجرت از مکه به مدینه. چنین کسانی به جهت قطع مواصلت و ترک قوم و محلشان مهاجر نامیده می شوند^۴. از نظر اخلاق و فعل اخلاقی، به گفته ی شهید مطهری، آن فعلی که هدف از آن جلب منافع مادی

^۱ - شریعتی، هجرت و تمدن

^۲ - هجرت از منظر امام خمینی ره، ایمانی

^۳ - شیرازی، نمونه، جلد چهار، ص 81-91

^۴ - قرشی، قاموس القرآن، جلد 7، ص 139

و دنیایی نباشد، خواه اثری که از آن در این دنیا ناشی می‌شود در رسیدن به نفع غیر باشد و خواه هر چیز دیگری آن فعل اخلاقی است^۱.

در بیان ضرورت این مسأله، همین بس که فقیهان، هجرت را در شرایط خاص واجب دانسته و گفته‌اند: که کسی که در سرزمین کفر، قادر بر انجام وظایف دینی خود نیست در صورت قدرت، باید مهاجرت کند^۲. همچنین گفته‌اند: هجرت دستوری است که همچنان باقی است و چنین نیست که مخصوص صدر اسلام باشد^۳. در منشور جاوید آمده در جایی که آزادی دینی انسان سلب شود و نیز قادر به شناخت معارف دینی نباشد، هجرت از آن جا ضروری دانسته شده است^۴.

بنابراین سوال اینجاست که هجرت در راه خدا و گذشتن از سرزمین، قوم و خویش چه آثار اخلاقی ای برای فرد به همراه خواهد داشت؟ در این مقاله، با نگاهی جدید آثار اخلاقی هجرت در راه خدا را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

پیشینه تاریخی هجرت به درازای تاریخ بشریت است. که قرآن کریم آن را به رسالت انبیاء الهی گره زده است. بی‌تردید کتب و پژوهش‌ها و مقالات متعددی در این زمینه به نگارش درآمده است. در کتاب "هجرت و تمدن نوشته دکتر علی شریعتی" به تاثیر هجرت در تکوین تمدن بشری و همچنین تاثیر عامل هجرت در تکامل تاریخ انسان از آغاز تا کنون پرداخته شده است. سپس در ادامه کتاب، مسئله هجرت و مهاجرت در قرآن را مورد مطالعه و بررسی قرار داده‌اند و اشاره کوتاهی به هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله از مکه به مدینه نیز کرده‌اند.

همچنین "جمشید صدری" در مقاله خود با عنوان "اهمیت هجرت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در گسترش اسلام و نشر احکام قرآن" بعد از بیان هجرت و آثار آن، هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله از مکه به مدینه را مورد بررسی قرار داده است و اتفاقاتی را که موجب این هجرت بزرگ شده را در ادامه مقاله خود عنوان و توصیف کرده است. در موارد مذکور و مقالات دیگر، برخی با دید کلی به بررسی آیات و روایات و برخی با دید جزئی به موضوع هجرت پرداخته‌اند. اما در این نوشتار سعی شده تا به آثار اخلاقی هجرت پرداخته شود.

اما محقق در پژوهش حاضر که به روش توصیفی - تحلیلی نگاشته شده است و جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای (با استناد به منابع کتابخانه‌ای) است، ابتدا به تعریف جامعی از هجرت پرداخته، سپس به آثار اخلاقی آن پرداخته است.

۱ - مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ص 94

۲ - طوسی، المسبوط، ج 2، ص 403

۳ - نجفی، جواهر الکلام، جلد 21، ص 34

۴ - سبحانی، منشور جاوید، ص 66

1 - مفاهیم نظری

1-1. هجرت :

در مفردات الفاظ القرآن آمده است؛ هجر و هجران دور شدن انسان از دیگری است، با بدن یا با زبان و یا با دل و قلب و یا می‌توان گفت هر سه مورد با هم باشند. مانند آیه شریفه: «وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ»^۱؛ و از ناپاکی (بت و بت‌پرستان) به کلی دوری گزین. تشویقی است بر دور شدن تمام وجود از گناهان و آیه: «وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا»^۲؛ و به طرز نیکو (که مقتضای مدارا و حلم و بزرگواری است) از آنان دوری گزین. که احتمال هر سه قسمت را حکایت می‌کند^۳. در عرف قرآن هجرت کردن، رفتن از محلی به محل دیگر است. مانند هجرت کردن از سرزمین کفر و آمدن به محدوده جغرافیایی مسلمانان. چون هجرت مسلمانان از مکه به مدینه در صدر اسلام^۴.

1-2. اخلاق

«اخلاق»، جمع خُلُق (بر وزن قفل)، خُلُق (بر وزن افق) می‌باشد. به گفته راغب در کتاب مفردات این دو واژه در اصل به یک ریشه باز می‌گردند؛ خُلُق به معنی هیئت، شکل و صورتی است که انسان با چشم می‌بیند و خُلُق به معنای قوا و سجایا و صفات درونی است. «اخلاق» را از طریق آثارش نیز می‌توان تعریف کرد و آن این که، گاه فعلی که از انسان سر می‌زند؛ که شکل مستمری ندارد؛ ولی گاهی که کاری به‌طور مستمر از کسی سر می‌زند، دلیل بر این است که یک ریشه درونی و باطنی در اعماق جان و روح او دارد، آن ریشه را خلق و اخلاق می‌نامند.

اینجاست که ابن مسکویه در کتاب «تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق» می‌گوید: خُلُق، همان حالت نفسانی است که انسان را به انجام کارهایی دعوت می‌کند بی‌آن که نیاز به تفکر و اندیشه داشته باشد^۵. به تعبیر دیگر اخلاق بر وزن افعال، کلمه‌ای عربی و جمع واژه خُلُق و خُلُق می‌باشد و به ویژگی‌های نفس

1 - مدثر، 5

2 - مزمل، 10

3 - راغب، مفردات الفاظ القرآن

4 - قرشی، قاموس القرآن، ج 7، ص 139

5 - شیرازی، اخلاق در قرآن، ص 11 - 12

انسان گفته می‌شود. همچنین به معنای «سرشت و سجه» به کار رفته است؛ اعم از این که سجه و سرشتی نیکو و پسندیده باشد؛ چون جوانمردی، یا زشت و ناپسند باشد چون فرومایگی و بزدلی. در اصطلاح دانشمندان و عالمان اخلاقی نیز، معانی و کاربردهای متفاوتی دارد؛ چون صفات راسخ نفسانی، صفات نفسانی و فضایل اخلاقی^۱.

1-3. سبیل الله :

«سبیل» ، راه اعم از آن که راه هدایت باشد، مثل : « فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ^۲ ؛ بی‌شک راه راست را گم کرده است. » یا راه معمولی مانند : « وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ^۳ ؛ و فقیر و درمانده در راه ». یا راه ضلالت: « سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ^۴ ؛ راه گناهکاران ».

سبیل الله ، هر راهی هست که رضای خدا در آن باشد مانند: « قُتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَانْفَاقٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ هَجْرَتٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ^۵ » .

در آیه پنجاه و هشت سوره حج آمده : « وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ؛ و آنان که در راه خدا از وطن خود هجرت گزیده » ، فی سبیل الله ، در این آیه قیدی است برای فعل هاجروا ، و اگر هجرت را مقید به قید " فی سبیل الله " کرده، برای این است که اگر هجرت برای خدا نباشد، مهجور نیست. زیرا عمل صالح است، که ثواب دارد و در عمل صالح، خلوص نیت شرط است و باید تنها برای خشنودی خدا و در راه او باشد. بر این اساس، نهایت خلوص مهاجرین و غرق شدن و فرورفتن ایشان در یاد خداوند، و تقرب به او، گام برداشتن در راه خداوند است^۶.

2 - مهاجر واقعی

1 - مصباح یزدی ، فلسفه اخلاق ، ص 13

2 - بقره ، 108

3 - بقره ، 177

4 - انعام ، 55

5 - قرشی، قاموس القرآن ، جلد 3 ، ص 223

6 - صرفی زهرا ، واکاوی مغموم هجرت در قرآن کریم بر پایه تحلیل روابط همنشینی صفحه 60 ، نشریه مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی زمستان 1399 ، شماره 4

انسان ها یک اصل دانسته است ؛ گویای این معناست که احیاء و پرورش شخصیت انسان و مبارزه با یکی از اساسی ترین عوامل زبونی و اسارت وی، در گرو آن است ؛ چرا که انسان باید به آن میزان از آزادی و حریت دست یابد که نه خود را اسیر و زبون منطقه محل سکونت کند و نه اسیر عادات و عرفیات نادرستی که از سوی محیط بر وی تحمیل می شود . بنابراین هجرت یک عامل تربیتی است^۱ .

وقتی فردی تکالیف دینی را انجام می دهد ، از انواع شرک و کفر دوری یا به نوعی هجرت می کند ؛ ایمانش تقویت می شود . چنین مومنی جذابیت های اخلاقی و رفتاری پیدا می کند که تمام کسانی که با او ارتباط دارند مجذوب او می شوند ، حتی اگر در عقاید اختلافاتی داشته باشند . لذا جرات و جسارت یافته و در جهت تحول خواهی گام برمی دارد . چنین انسانی به وضع موجود قانع نیست و در تلاش است که یافته های دینی اش را در جهت تغییرات بنیادین توسعه داده و دیگران را تشویق و ترغیب به تغییرات مثبت می کند . به اتحاد و تعاون ترغیب می شوند و موجب اعتلای گفتمان اخلاقی و دینی شده و به برافراشتن پرچم توحید گرایش پیدا کرده و نیروی مجتمع اسلامی تقویت شده و منشا ایجاد و توسعه تمدن می گردد^۲ .

جامع ترین اثر اجتماعی هجرت را می توان تحقق جامعه هجری بیان کرد . اگر همه انسانهای مومن، به نوعی هجرت کنند و مهاجر شوند . نتیجتاً جامعه ی متشکل از آنان ، جامعه هجری است. از مفهوم متعالی هجرت جامعه سازی قرآنی پدید می آید . مثال های تاریخی فراوانی مبنی بر تشکیل حکومت و تحقق جامعه وجود دارد. یکی از این موارد هجرت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بوده که نه برای رهایی از آزار و اذیت و شکنجه، بلکه برای تشکیل حکومت و تحقق جامعه طراز اسلامی صورت گرفت . یکی از کارکردهای اجتماعی هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله ، وحدت بخشیدن به امت اسلامی و بحث تبلیغ دین اسلام بوده که با هجرت خودشان به مدینه شکل گرفت. چرا که با وجود اختلافها ادامه حیات سیاسی امت اسلام با خطر جدی مواجه میشد و جامعه اسلامی بدون وحدت و اتفاق ، نمی توانست به سعادت و رستگاری دست یابد .

جامعه سازی در اسلام ناظر به مومن شدن آحاد جامعه و تشکیل جامعه ایمانی است، بنابراین جامعه هجری جامعه ای است؛ در امتداد جامعه ایمانی. اثبات و استمرار جامعه ی ایمانی، منحصر به تحقق جامعه هجری است . زیرا هجرت راه مقابله با فتنه ها و آفت هایی است که جامعه ایمانی را تهدید می کنند .

افراد به دلایل مختلف مانند: رنگ پوست، نژاد ، زبان، فرهنگ ، آداب و رسوم ، قومیت و علایق و ... نسبت به یکدیگر اختلاف و واگرایی دارند؛ و این موجب مخدوش شدن امکان جامعه سازی است . از سوی دیگر، به دلایل مختلف نسبت به یکدیگر همگرایی دارند مانند: نیازهای متقابل، منافع متقابل ، مقابله با تهدیدهای مختلف و تامین امنیت مشترک و اما اسلام برای رفع اختلاف بالاتر از همه ی این موارد را ذکر می کند که بر اساس یک ایمان مشترک به خدای احدواحد همه اختلافها را کنار بگذارند و همه اشتراک هارانیذ ذیل این ایمان مشترک قرار دهند. ایمان مشترک همان کلمه توحید و همگرایی حاصل از آن کلمه توحید است .

۱ - مطهری ، گفتارهای معنوی ، ص 294

۲ - مجله نوآوری های تفسیری ، ص 7

نتیجه تحقیق توحید کلمه در آحاد جامعه، رسیدن به وحدت کلمه در لسان قرآن، شکل گیری امت واحده است. مبتنی بر کلمه توحید، که همان ایمان مشترک و همگانی به خدای احد و واحد و سایر متعلقات ایمان است. همه اختلافها کنار گذاشته می شوند و همه ی اشتراکها نیز ذیل یک ایمان مشترک بالاتر تعریف می شوند.^۱

علاوه بر جامعه سازی قرآنی می توان به مهم دیگری اشاره کرد و آن گشایش در زندگی و ارتقای امنیت در ابعاد مختلف از جمله امنیت روانی است. با توجه به آیه 100 سوره نساء خداوند دستیابی به مکان امن و گشایش در امور زندگی را از ثمرات اخلاقی و اجتماعی هجرت برمی شمارد. این گشایش و امنیت حاصل از هجرت فقط جنبه مادی و دنیوی ندارد؛ بلکه فرد مهاجر است از این نظر که در زندگی اخروی خویش نیز به عدل الهی دست خواهد یافت امنیت روحی و معنوی بیشتری به دست می آورد.^۲

امام صادق علیه السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل می کند: «وَمَنْ مَاتَ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ حُسْرَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَعَ أَصْحَابِ بَدْرٍ؛ هر کسی که در حال هجرت برای خدا از دنیا برود روز رستاخیز با مجاهدان و شهیدان بدر محشور خواهد شد»^۳.

علامه طباطبایی در المیزان در تفسیر آیه 41 سوره نحل می فرماید: «آن ها مهاجرت کردند تا جامعه اسلامی خوبی را تشکیل دهند؛ که در آن جز خداوند عبادت نشود و در آن جز به عدل و احسان حکم نگردد. یا در جامعه ای وارد شوند که دارای چنین شأنی باشد»^۴.

1 - رفیعی، مقاله هجرت انفسی و آثار فردی و اجتماعی آن از منظر قرآن و حدیث

2 - فصلنامه مطالعات میان رشته ای فقه، ص 135

3 - کلینی، 4/548

4 - طباطبایی، ج 12، ص 254

نتیجه گیری

در فرهنگ اسلامی و قرآنی هجرت یکی از دستورات سازنده اسلام است که از صدر اسلام تاکنون متداول بوده و به قوت خود باقی است و آن فرار از وضع موجود نیست؛ بلکه حرکتی به سوی جامعه متعالی است که کمال و سعادت انسان را فراهم سازد. در اصطلاح هجرت به معنای ترک و جدایی و بریدن از دیگری و ترک وطن کفاره و انتقال به دارالاسلام که هدف از آن رسیدن به کمال یا گریز از موقعیتی است که مزاحم کمال انسان و ارزش‌های اسلامی نشود. آثار و برکات فراوانی برای هجرت ذکر شد، هم دنیوی و اخروی دنیوی چون رهایی از ظلم و شرک و اخروی چون بخشودگی گناهان و... اما باید گفت که در کنار همه این برکات و ثمرات آثار اخلاقی هجرت در راه خدا نیز قابل تأمل است. هجرتی که از لحاظ فردی با تقویت ایمان و حفظ آن و با صبر و تحمل در برابر مشکلات همچنین با تهذیب نفس در کنار هم انسان طراز را محقق می‌سازد. در اثر اخلاقی و اجتماعی آن چه حائز اهمیت است تشکیل جامعه هجری وحدت امت اسلامی است و تحقق شرایط بندگی است. پس هجرت فی سبیل الله یک اصل سازنده قرآنی است.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه

- 1- آمدی، ابولفتح، غررالحکم و دررالکلم، دارالکتب الاسلامی.
- 2- ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب، انتشارات داراحیاء التراث العربی، بیروت، 1418ق، ج 13.
- 3- ایمانی، علی اکبر، هجرت از منظر امام خمینی ره، نشریه پژوهشنامه متین، زمستان 1387، شماره 41.

- 4 - توکلی ، محمدجواد؛ دلبری ، منصوره ؛ مهرآیین ، شیما ، تحلیل آراء تفسیری درباره ی نقش هجرت در گسترش تمدن در اسلام ، مجله نوآوریهای تفسیری ، دوره 2 ، ش 1 ، سال 1403.
- 5 - راغب اصفهانی ، حسین بن محمد ، مفردات الفاظ قرآن کریم ، انتشارات گلبرگ ، 1388.
- 6 - رفیعی طرقی ، محدثه ؛ هادریان رسنانی ، الهه ، هجرت انفسی و آثار فردی اجتماعی آن از منظر قرآن و حدیث .
- 7 - سبحانی تبریزی ، جعفر ، منشور جاوید قرآن ، موسسه امام صادق ع ، قم ، ۱۳۰۸ ، ج ۱۴.
- 8 - شریعتی ، علی ، هجرت و تمدن ، انتشارات احیاء ، تهران ، ۱۳۵۷.
- 9 - شکبیا راد ، عاطفه ؛ صابری ، هایده ؛ ثابت ، مهرداد ، جستاری در مهاجرت از دیدگاه اسلام ، فصلنامه مطالعات میان رشته ای فقه ، شماره 6 ، بهار 1401
- 10 - صرفی ، زهرا ؛ رضی بهابادی ، بی بی سادات ؛ محبی ، معصومه ؛ نشریه مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی ، زمستان ۱۳۹۹ ، سال چهارم ، شماره چهارم.
- 11 - طباطبایی ، محمدحسین ، ترجمه المیزان ، دفتر انتشارات اسلامی ، قم ، ۱۳۷۴ ، ج ۱۲.
- 12 - طوسی ، محمد بن حسن ، المسبوط فی فقه الامامیه ، انتشارات المکتب المتروویه ، 1363 ، ج 2.
- 13 - قرشی بنایی ، سیدعلی اکبر ، قاموس قرآن ، انتشارات دارالکتب الاسلامیه ، ۱۳۸۴ ، جلد ۷ و ۳ .
- 14 - قمی ، شیخ عباس ، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار ، آستان قدس رضوی ، مشهد ، ۱۳۷۴ ، ج ۷.
- 15 - متقی ، علی بن حسام الدین ، کنز العمال ، مصحح حیانی ، موسسه الرساله ، بیروت ، ۱۴۰۹ ق .
- 16 - مجلسی ، محمدباقر ، بحارالنوار ، موسسه الوفا بیروت ، لبنان ، ۱۴۰۴ ق ، ج ۱۹.
- 17 - مشکینی ، هجرت از هوی تا خدا ، مجله تربیت ، شماره دوم ، سال چهارم ، آبان ماه ۱۳۶۷.
- 18 - مصباح یزدی ، محمدتقی ، فلسفه اخلاق ، موسسه انتشارات امیرکبیر ، تهران ، ۱۳۸۲.

- 19 - مصطفوی ، حسن ، التحقیق فی الکلمات القرآن الکریم ، ۱۴۰۳ق ، ج ۶ .
- 20 - مطهری ، مرتضی ، تعلیم و تربیت در اسلام ، انتشارات صدرا ، تهران ، ۱۳۸۹ .
- 21 - مطهری ، مرتضی ، گفتار های معنوی ، انتشارات صدرا ، تهران ، ۱۳۷۷ .
- 22 - مقاله پژوهشی اهمیت هجرت پیامبر در گسترش اسلام و نشر احکام قرآن ، جمشیدصدری ، هیئت علمی دانشگاه آزاد واحد تاکستان ، 1391 .
- 23 - مکارم شیرازی ، ناصر ، تفسیر نمونه ، انتشارات دارالکتب الاسلامی ، تهران ، ۱۳۷۴ ، ج ۴ ، چاپ ۳۶ .
- 24 - مکارم شیرازی ، ناصر ، اخلاق در قرآن ، انتشارات موسسه الامام علی بن ابی طالب ، قم ، ۱۳۷۴ ، ج ۱ .
- 25 - مکارم شیرازی ، ناصر ، شرح پیام امیرالمومنین ، به نقل از سایت موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت علیهم السلام ، ۱۳۷۴ ، ج ۷ .
- 26 - نجفی ، محمدحسن ، جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام ، موسسه المرتضی العالمیه ، ۱۴۱۲ ق ، ج ۲۱ .
- 27 - نوری زنجانی ، محمداسماعیل ، آیات مرتبط با رخداد ها؛ هجرت، عامل بقای دین ، انتشارات مبلغان ، آذر و دی ۹۴ ، شماره ۱۹۷ .
- 28 - هادیان رسانی ، الهه؛ رفیعی طرقی ، محدثه ، آثار فردی هجرت انفسی از منظر قرآن و حدیث با تاکید بر آرای امام خمینی ره ، نشریه پژوهشنامه عرفان ، پاییز و زمستان ۱۳۹۷ ، شماره ۱۹ ، سال نهم .